

TEEJUHT VENE KULTUURI JUURDE

**Boriss Uspenski. Vene kultuuri jõu-
jooi. Valik artikleid. Tõlkinud ja
kommenteerinud Peet Lepik. Tartu:
Ilmamaa, 2012. 664 lk.**

Nelikümmend aastat tagasi, 1973.
aastal, ilmusid esmakordselt „Kultuu-

risemiootika teesid (slaavi tekstidest
lähtuvalt)”, mida laiem üldsus tunneb
kui Tartu-Moskva koolkonna kultuuri-
semiootika alusteksti. Koos Vjatšeslav
Ivanovi, Juri Lotmani, Aleksandr Pja-
tigorski ja Vladimir Toporoviga oli üks
selle autoreid Boriss Uspenski, kelle ar-

tiklitevalimiku eestindus „Vene kultuuri jõujooni. Valik artikleid” jõudis raamaturiiulitele möödunud aastavahetusel. Vaatamata sellele, et Tartu-Moskva semiootikakoolkonda võib liialdamata pidada eesti humanitaaria üheks lipulaevaks, on tegemist (kui Juri Lotmani tööde eestindused välja arvata) esimese eestikeelse tõlkega nimetatud autorite teaduspärandist.

Boriss Uspenski sedastab käesolevale tõlkele kirjutatud eessõnas (lk 20), et Tartu-Moskva koolkonna esindajad ei kuulutanud kunagi, nagu oleks neil olemas ühtne, ühisel platvormil põhinev uurimissuund. Pigem vastupidi, nad on pidevalt püüdnud avardada oma huvivälja, leida uut problemaatikat, otsida uusi uurimismeetodeid – koolkond sündis nii-öelda spontaanselt, iseenesest, rohkem tänu regulaarsetele kokkusaamistele kui asjaosaliste erilistele pingutustele. Sellegipoolest tundub, et just Uspenskiga haakusid Lotmani teaduslikud teemad ja metodoloogilised lähtekohad enim. Heaks näiteks on siinkohal mõlema huvi vene kirjanduse või ajaloo-semiootika vastu, millest viimane saavutab keskse koha Lotmani hilisloomingu.¹ Samuti võime nende teadusmõtlemises kogeda teatud filosoofilise tausta ühtsust: nii Uspenski kui ka Lotmani puhul on selgesti tuntav kantiaanlik ja strukturalistlik traditsioon.² Tõsi on seegi, et filosoofilise konteksti rekonstrueerimine nõuab antud juhul rekonstrueerijalt suurt kaasa- ja sisselugemise võimet, kuna filosoofiliste eelduste eksplitseerimisele Tartu-Moskva koolkonna esindajad ise suurt tähtsust ei omistanud. Mõnede koolkonna uurijate sõnul oli põhjuseks marksistlik-materialistlik

ku filosoofia monopoolne seisund³, millega ei soovitud avalikult diskuteerima hakata, teised rõhutavad huvi puudumist filosoofilise teoretiseerimise vastu⁴. Nii ilmneb ka kõne all olevas raamatus Uspenski teoreetilis-filosoofiline kantiaanlik taust pigem autori kommentaarides, mitte aga niivõrd põhitekstides. Siinkohal tasub äramärkimist, et just Uspenskiga kirjutab Tartu professor enim ühisartikleid: lisaks käesolevas artiklivalimis ilmuvatele tekstidele „Kultuuri semiootilisest mehhanismist” ja „Duaalsete mudelite rollist Vene kultuuri dünaamikas XVIII sajandi lõpuni” veel „Müüt-nimi-kultuur”, „Kontseptsiooni *Moskva kui kolmas Rooma* vastukajad Peeter I ideoloogias”⁵ ja „New aspects in the study of early Russian culture”⁶.

Siin publitseeritav Uspenski looming on kirja pandud ajavahemikul 1971–2004 ja pakutav valik peaks raamatu tõlkija ja koostaja Peet Lepiku sõnul⁷

³ Nagu Uspenski ise kirjutab (lk 23): „Raudne eesriie soodustas teadlaste koondukumist; ideoloogiline surve äratas püüde olla intellektuaalselt vaba ja see tingis mis tahes ideoloogilistest hinnangutest loobumise. [...] Moskva-Tartu semiootikakoolkond oli tekkinud seesmise vastasseisu tingimustes; kuid ta ei püüelnud niivõrd nõukogude tegelikkusele vastuseismise poole, kuivõrd täieliku sõltumatuse poole.” Vt M. Waldstein, *Soviet Empire of Sign. A History of Tartu School*. VDM Verlag Dr. Müller, 2008, lk 40–46, kus käsitletakse sõjajärgse parteipoliitika ja Nõukogude Liidu Teaduste Akadeemia vahekorda.

⁴ Vt В. Живов, *Московско-тартуская семиотика: ее достижения и ее ограничения*. – НЛО 2009, 98, lk 18–19; M. Lotman, *Teksti taga*, lk 592: „Juri Lotman mitte ainult ei ilmutanud mingit huvi oma kontseptsioonide filosoofilise ja metodoloogilise põhjendamise vastu, vaid püüdis seda isegi varjata.”

⁵ Mõlemad on eesti keeles leitavad raamatust: J. Lotman, *Semiosfäär*. Tallinn: Vagabund, 1999.

⁶ Ju. M. Lotman, B. A. Uspenskij, *The Semiotics of Russian Culture*. Michigan Slavic Contributions 11. Toim A. Shukman. Ann Arbor: University of Michigan, 1984.

⁷ P. Lepik, *Lugejale*. – B. Uspenski, *Vene kultuuri jõujooni. Valik artikleid*. Tartu: Ilmamaa, 2012, lk 17.

¹ Vt nt J. Lotman, *Kultuur ja plahvatus*. Tallinn: Varrak, 2001.

² Vt M. Lotman, *Teksti taga: märkmeid Tartu semiootika filosoofilisest taustast*. – Keel ja Kirjandus 1994, nr 10, lk 595–597; E. Andrews, *Conversations With Lotman: Cultural Semiotics in Language, Literature, and Cognition*. Toronto–Buffalo–London: University of Toronto Press, 2003.

küllaltki adekvaatselt peegeldama autori teoreetilisi seisukohti, temaatilist haaret ja kultuuriajalooliste huvide aktsente. Kogumikku valitud artiklid on liigendatud kolme ossa: „Ajaloo keeled”, „Kultuuri keeled” ja „Kunsti keeled”. Tartu-Moskva semiootikakoolkonna põhitõdedega kooskõlas ei mõtestata käesolevas raamatus ajaloo- või kultuurisündmusi isoleeritult, üksiknähtustena, vaid teatava struktuuri elementidena. Siin ilmneb kultuuri-semiootika eespool nimetatud struktuurilist taust, mis laseb kultuuri vaadelda saussure’iliku keele analoogina: kultuur „kujutab endast keelt, või kui soovite – keelte, nende laiemas semiootilises tähenduses, kogumit” (lk 372). Loomulikult ei saa kultuuri, keeli ega ajalugu lahutada, sest need mõisted eeldavad üksteist: ei ole olemas kultuuri ilma ajaloota ega ajalugu ilma kultuurita, niisamuti nagu keel ilma ajaloota on abstraktne kunstlik süsteem (rõhutagem Juri Lotmani sedastust, et keel = ajalugu + kood), mis sobib kommunikatsiooniks üksnes väga piiratud ulatuses. Ajafaktoriga kaasneb semiootiliste keelte dünaamika, mis võimaldab neil kommunikatiivselt funktsioneerida muutlikes kultuurilis-ühiskondlikes oludes. Lepik iseloomustab raamatu struktuuri järgnevalt: „Mööndes, et kogumiku kõigi kolme osa aluspinnaseks ongi kultuurikeeled, siis võib kogumiku kahe esimese osa eristamise alusena märkida materjali geo- ja võimupoliitilist positsioneeritust „Ajaloo keeltes” ja keskendumist vene kultuuri „intiimsemate” probleemide süsteemsetele tunnustele kogumiku teises osas” (lk 16). „Kunsti keeled” koondab Uspenski artikleid, mis keskenduvad erinevate kunstikeelte tüpoloogiliste sarnasuste analüüsile, kusjuures üheks peamiseks uurimisobjektiks on ikoonisemiootika. Kogumiku lisana on publitseeritud Lääne-Euroopa kunsti analüüsiv artikkel van Eycki Genti altarist, mis „Kunsti keelte” osaga kenasti haakub.

Siinkirjutajale jäi käesoleva raamatu ülesehitus siiski pisut küsitavaks. Kuigi iga osa kogumikus juhatab sisse sellega sisu poolest seostuv teoreetiline profiiliga artikkel, ei tundu see alati oma eesmärgi täitvat. Nii näiteks jääb mulje, et teist osa sisse juhatavad artiklid, milles luuakse teoreetiline raamistik mõistmaks antikultuuri fenomeni vene kultuuris, oleksid võinud ilmuda raamatu alguses, kuna juba esimeses osas analüüsitakse erinevate kultuurinähtuste põhjal („Euroopa kui metafoor ja metonüümia” ning „Tsaar ja isehakanu”) antikäitumise fenomeni. Viimane on aga selgemini mõistetav nimetatud kultuuri ja antikultuuri vastanduse teoreetilise käsitluse taustal.

Kogumikku koondatud vene kultuuriajaloo analüüsid piirduvad suures osas XVII, XVIII ja XIX sajandi materjaliga. Seetõttu võib asjatundlikul lugejal tekkida õigustatud küsimus, kas niisuguse uurimismaterjali põhjal välja töötatud teoreetiline raamistik on rakendatav kaasaja kultuuriuuringutes. Populaarsele seisukohale, et kultuuri-semiootika on viljakas üksnes n-ö kõrgkultuuri ja kunstitekstide uurimisel, on osutanud mitmed uurijad.⁸ Õnneks on raamatu tõlkija ja koostaja kommentaarid suureks abiks niisuguste kahtluste kummutamisel. Ta näitab veenvalt, et kultuuri-semiootika mõisteaparatuuri saab edukalt kasutada kaasaegse mitte-elitaarse kultuuri analüüsimiseks, kultuuridünaamika ja ennekõike ajalooprotsessi mõistmiseks.

Uspenski sõnul pole minevik vahetule meelelisele tajule kättesaadav, kuid on vahendatult siiski olevikuga seotud – nii läbi individuaalsete või kollektiivsete mäluilmingute, mis kodeeritakse vastavalt kultuuris levivatele (enese)-kirjeldusmudelitele, kui ka läbi objektiivsete faktide, mida seletatakse kui

⁸ Vt A. Schönle, Lotman and cultural studies: The case for cross-fertilization. – Sign Systems Studies 2002, kd 30.2, lk 429–440.

minevikusündmuste tulemit (lk 42). Seda vahendatud tajumist ajalookäsitlus oleviku perspektiivist semiotiseeribki. „[O]leviku ja mineviku omavaheline mäng – milles minevik kangastub oleviku aktuaalsete sündmuste perspektiivist, mis ühtlasi määrab ajaloo protsessi suuna (ajaloo kulu) – moodustabki ajaloo teaduses semiootilise lähenemiseviisi olemuse” (lk 41). Ajaloosemiootika ülesandeks olekski kultuuri (enese)-kirjeldusmudelite kui kultuuri teatava tüpoloogilise mehhanismi muutmine spetsiaalse uurimise objektiks (lk 241). Uspenski ajaloo semiootika, mis keskendub kultuuri eneseteadvust suunavate üldiste kultuurimudelite kirjeldamisele, eristub oma ülesandepüstituselt seega mitmest teisest ajaloo semiootilisest käsitlusest, mis problematiseerivad üksnes ajaloo teaduse metakeelt: näiteks Roland Barthes keskendub ennekõike ajalookirjutuse diskursusereeglite analüüsile, Hayden White analüüsib retooriliselt ajaloo narratiivseid struktuure.⁹

Ilmselt on Eesti (lähi)ajalugu, kus erinevad võõrvõimud on üksteisele kultuurilise-ideoloogiliselt radikaalselt vastandunud, sarnane Uspenski uuritava vene kultuuri ajalooa. Meenutagem kas või XX sajandil Eestis valitsenud poliitilisi režiime ning nende korduvaid katseid ajalugu ümber kirjutada. Enamgi veel, sarnaselt vene kultuuriga iseloomustab Uspenski sõnul ka saksa kultuuri eneserefleksiooni ja eneseteadvuse piiripealsus, orienteerumine võõrale kultuurile ja antiteetiline kultuurimudel (lk 274). Tõlkija Peet Lepik¹⁰ astub mõnikord Uspenski väidetega

⁹ Eesti keeles vt: R. Barthes, *Ajaloo diskursus*. – Autori surm, Tallinn: Varrak, 2002, lk 84–104; H. White, *Kirjandusteooria ja ajalookirjutus*. – Tuna 2003, nr 1, lk 111–127.

¹⁰ Peet Lepik kaitses 2008. aastal Tartu Ülikoolis semiootika väitekirja „Universaalidest Juri Lotmani semiootika kontekstis”, mis on esimene terviklik eestikeelne monograafia Lotmani kultuurisemiootika kohta.

viljakasse ja polemiseerivasse dialoogi, leides need olevat kas kaheldavad (nt lk 281 peab Uspenski vene aadlike hulgas levima hakanud pärisoriseid haaremeid XVIII sajandi sünnitiseks, kuid Lepik arvab need tulenevat pigem vene ja islamikultuuri sajanditepikkusest naabrusel ja põimumisel) või täpsustamist vajavad (vt Lepiku järelmärkusi Uspenski artiklile „Euroopa kui metafoor ja kui metonüümia”, kus ta Eesti näitel selgitab veenvalt, et „üks ja seesama protsess on metonüümiline või metafooriline olenevalt vaatepunktist” – lk 113). Lepiku töö põhjalikkusest annab märku kas või tõsiasi, et vajaduse tõttu lugeja jaoks lahti seletada ja kommenteerida paljusid mõisteid, termineid, ajaloolisi kollisioone ning isikuid tuli „Uspenski tekstile lisada üle kolme autoripöögna ulatuses joonealuseid ja tekstisisesi märkusi ning kommentaare” (lk 18).

Tõsi, mõningad kohad Uspenski tekstis oleks ehk veelgi täpsustavat kommenteerimist vajanud. Nii võib lugejas segadust tekitada see, kuidas suhestuvad omavahel ajaloo objektiivne fakt ja fakt konkreetse kultuuri vaatekohast. Uspenski järgi tuleb selleks, et üht või teist ajaloo sündmust saaks sisestada kultuurisüsteemi teatud allüksusse, see kõigepealt teadvustada eksisteerivana (lk 212). See tähendab, et sündmus salvestatakse, sellest saab mälu teksti element – kultuuri element. „Fakti sisestamisel kollektiivi mülli ilmnevad kõik ühest keelest teise – antud juhul „kultuuri keelde” – tõlkimise tunnused” (lk 213). Kuid eeldades, et kultuuri olemasolu nõuab ise süsteemsust, reegleid, mille abil vahetu kogemus tõlgitakse tekstiks, ei saa fakti objektiivsust käsitleda sisestatava kultuuri vaatekohast ontoloogilises mõttes eelantuna. Ajaloo objektiivne fakt ise ilmneb, nii-öelda saab oma semantilise sisu kultuuri keelde tõlkimise tulemusena. Enne seda on ajaloo toimunu veel selgelt määratlemata, kuigi mitte olematu. Mistõttu meelevaldseid paralleele ajalookirjutu-

se ja ilukirjanduslike fiktsioonide vahel tuleb põhimõtteliselt tõrjuda.

See ei lõhu siiski raamatu tervikut ja kokkuvõttes võib kindlasti nõustuda Peet Lepiku lausutuga (lk 7): „Eesti-keelses kirjasõnas on napilt teoseid, mis kühniksid süsteemsemalt avama vene kultuuri kujundanud ja vene eneseteadvust vormivaid jõujooni, eriti veel neid süvahoovusi, mis kultuurimällu nii- või teistsugusel kujul ladestunudena ilmes-tavad ka nüüdiskultuuri ja kajastuvad tänase ühiskonna käitumisnormides.”

Kirjutise valmimist toetasid Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu (Kultuuriteooria Tippkeskus), Eesti Teadusfondi teadusgrant ETF 8804 „Võimuhete ja poliitilise kommunikatsiooni semiootilise analüüsi perspektiivid” ja IUT2-44 „Enesekirjel-dusmehhanismide semiootiline model-leerimine: teooria ja rakendused”.

ANDREAS VENTSEL